

БІБЛІОГРАФІЯ

Алчевська 1911 – Алчевська Христя. Тогочасне й наше / Христя Алчевська. – Х. : Надія, 1911. 20 с.

Донцов 1917 – Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Дмитро Донцов. – Вінниця : Вид-во Подільського культ.-просвіт. Товариства «Просвіта», 1917. – 97 с.

Кравець 1994 – Кравець В. Історія української школи і педагогіки : Курс лекцій : [навч. посібник для пед. вузів та ун-тів] / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 357 с.

Лисяк-Рудницький 1991 – Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів : Меморіал, 1991. – 101 с.

Мельник 1992 – Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.) : Конспект лекцій / Л.Г. Мельник. – К. : НМК ВО, 1992. – 84 с.

Русова 1914 – Русова С. Нова школа / Софія Русова. – К., 1914. – 24 с.

Франко 1910 – Франко І. Молода Україна / Іван Франко. – Львів : Накладом Укр.-Руської вид. спілки, 1910. – 142 с.

Франко 1960 – Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / Іван Франко. – К. : Радянська школа, 1960. – 299 с.

Фридьєва 1963 – Фридьєва Н.Я. Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х.Д. Алчевской) / Н.Я. Фридьєва. – М. : Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1963. – 99 с.

УДК 821.161.2 –2

Новиков А.О.

доктор філологічних наук, професор
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка

ВАСИЛЬ ГОГОЛЬ-ЯНОВСЬКИЙ:

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СЕРЙОЗНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОМЕДІЇ

У статті йдеться про театральну і драматургічну діяльність Василя Гоголя-Яновського – керівника домашнього театру

Д. Трощинського на Полтавщині. Наголошується на тому, що, створивши на початку XIX століття свої п'єси «Простак» і «Собака-вівця», драматург став зачинателем серйозної української комедії.

Ключові слова: домашній театр, комедія, українська мова, соціальний мотив, «Москаль-чарівник».

В статтє акцентується на театральній и драматургической деятельности Василя Гоголя-Яновского – руководителя домашнего театра Д. Трощинского на Полтавщине. Подчеркивается, что, завершив в начале XIX века свои пьесы «Простак» и «Собака-овца», драматург стал основоположником серьезной украинской комедии.

Ключевые слова: домашний театр, комедия, украинский язык, социальный мотив, «Москаль-чародей».

The article deals with the theatrical and dramaturgic activities of Vasily Hogol-Yanovsky who was the head of D. Troshchinsky home theatre in Poltava region. He created his plays «Prostak» and «Sobaka-vivcyu» in the beginning of the XIX th century. It is defined in the article that having created these plays the playwright became the pioneer of the Ukrainian serious comedy.

Key words: home theater, comedy, Ukrainian language, social motive, «Moskal-Charivnyk».

Для сучасного читача ім'я Василя Гоголя-Яновського, напевно, мало про що говорить. У кращому випадку його знають як батька уславленого письменника. А між тим, це був один із кращих українських драматургів початку XIX століття. Писати він почав, імовірно, під впливом п'єс Івана Котляревського, а надто їхньої неабиякої популярності у глядачів. Тим більше, що митець мав для свого натхнення й інший великий стимул, який незрідка відіграє вирішальну роль у творчій долі будь-якого автора. Мається на увазі можливість виставляти свої п'єси відразу після їх завершення, позаяк Гоголь-Яновський писав для театру, керівником якого був сам. Йдеться про домашній театр поміщика Дмитра Трощинського в селі Кибинці Миргородського повіту Полтавської губернії, або «Українські Афіни», як сучасники називали садибу відставного міністра юстиції.

Народився Василь Панасович Гоголь-Яновський 1777 р. (за іншими джерелами – 1780 р.) в козацькій родині на хуторі Купчинський поблизу

Миргорода. Згодом хутір розрісся до розмірів села і його перейменували спочатку на Яновщину, а потім – Василівку (на честь господаря садиби). Батько його – Панас Дем'янович Яновський – був полковим писарем, мав понад тисячу десятин землі і чотириста кріпаків, що за поміщицькими мірками вважалося скромними статками. За переказами, один із його предків по материнській лінії – Остап Гоголь – уславився як хоробрий козацький полковник і гетьман Правобережної України. Прадід і дід були священиками.

Панас Яновський мав польське коріння. Він був освіченою і обдарованою людиною. Закінчив Київську духовну академію, володів російською, польською, грецькою і латинською мовами. 1792 року йому вдалося перейти у дворянський стан. Це дало підставу змінити своє родове прізвище «Яновський» на дворянське – «Гоголь-Яновський».

Василь був його єдиним сином. Освіту здобував майбутній драматург у Полтавській слов'янській семінарії, служив у поштовому відомстві, 1805 року вийшов у відставку, маючи чин колезького асесора. Сучасникам запам'ятався він як людина веселої вдачі. *«Основним його клопотом як господаря був сад. Кожній алеї він давав якесь ім'я, наприклад, “Долина спокою”»*. Він не дозволяв стукати в саду, щоб не дай Боже не сполохати солов'я. Забороняв полоскати білизну в ставку, щоб не потривожити риб. Коли з листів Нікоші довідувався, що його сину зле, – сам міг занедужати... [Кочубей].

Гоголь-Яновський цікавився усною народною творчістю, літературою, музикою, театром, сам складав вірші, писав дотепні комедії. Будучи гостинною людиною й маючи талант неабиякого повістяря, він приваблював у свою садибу близьких і далеких сусідів. Відтак його садиба була своєрідним громадським осередком. За словами сучасників, тут були справжні «вечори на хуторі», які його син згодом описав у своїй широковідомій повісті «Вечори на хуторі біля Диканьки».

Микола Гоголь досить високо поцінював творчість батька, вважав його своїм учителем і дуже сумував, коли у березні 1825 р. останній помер (мало не наклав на себе руки). Письменник мав намір опублікувати батькові твори і домогтися їх постановки на сцені столичного театру. Прикметно й те, що до кількох глав своєї повісті «Сорочинський ярмарок» він взяв епіграфи з п'єс Василя Гоголя-Яновського, зазначивши: *«Из малороссийской комедии»*.

З 1812 по 1825 рік Василь Гоголь перебував на службі свого далекого родича поміщика Дмитра Трощинського – управляв його маєтками у Кибинцях і Кагарлику (під Києвом). Проте чи не найбільше уваги приділяв він домашньому театру патрона, оскільки й сам до нестями закоханий був у театральне мистецтво. Гоголь-Яновський одночасно був директором цього театру, одним із його провідних акторів і драматургом.

Дружина його, Марія Іванівна, належала до багатого роду Косяровських-Щербакових. Вона була справжньою красунею і теж залюбки виступала на сцені театру, яким керував її чоловік. Притому виконувала вона зазвичай ролі головних героїнь.

Д. Трощинський постійно жив у своєму маєтку протягом двох періодів. Перший із них тривав упродовж 1806-1814 років, а другий – з 1822 по 1829 рік. Родичі та численна челядь постійно намагались організувати для цього вельможі якісь розваги. *«Музика домашньої оркестри, танки челяди, співи переважно українських пісень (“Ой біда, біда чайці небозі”) – все це правило за способи, гідні того, щоб розважати старого. І треба віддати їм належне – були вони цілковито в дусі XVIII віку. Сьогодні ніп у відставці втішає оповіданням про те, як повінчав він когось бубликами замість вінців, за що буцім-то й розстригли його; завтра роблять опудало, що мало удавати того ж таки попа, та вішають його на дереві. А далі танцює якийсь 105-річний дідок французьку кадрили з різними антраша. <...> Серед таких утіх і блискучих зборів, на*

які з'їжджалося иноді понад 100 чоловіка гостей, зародився й кибинецький театр» [Рулін 1927:LXII].

Гоголі-Яновські практично постійно жили в Кибинцях (для цього гостинний господар виділив їм у своєму обійсті спеціальне помешкання). Окрім цього, сюди приїздили з сусідніх маєтків Капністи, Муравйови-Апостоли, Скалони, Хилкови. Всі вони активну участь брали в постановках домашнього театру графа Трощинського. Залучалися до участі у спектаклях також дворові люди. Виставлялися тут зазвичай такі популярні в ту добу комедії, як «Мельник – чаклун, обманщик і сват» О. Аблесимова, «Удавана невірність» і «Лихо з розуму» О. Грибоедова, «Тріумф» І. Крилова, а також п'єси Фонфізіна, Княжніна, Озерова, Загоскіна та інших авторів. Писав задля театру Трощинського діалоги, сценки, п'єси й В. Капніст. Цілком імовірно, що виставлялася на кибинецькій сцені його уславлена «Ябеда». Значну частину в репертуарі посідали українські твори, в тому числі комедії В. Гоголя-Яновського.

Родині Гоголів-Яновських Трощинський всіляко протегував, у тому числі й допомагав матеріально. Так, майбутній всесвітньовідомий письменник зміг отримати освіту тільки завдяки тому, що за його навчання в Ніжинській гімназії згаданий вельможа щорічно платив 1200 рублів сріблом.

Створюючи п'єси для домашнього театру Д. Трощинського, Василь Гоголь, імовірно, не був обмежений у виборі мови своїх творів. У цьому контексті досить важливою видається та обставина, що губернський маршал (вдячні земляки обрали авторитетного вельможу на цю посаду) за походженням був українцем (та ще до того ж із простих козаків), а тому, вірогідно, не тільки не заперечував, а, можливо, навіть заохочував приятеля писати рідною мовою, яка, звичайно ж, була для нього і ближчою, і зрозумілішою, ніж російська. За словами сучасників, він любив слухати українські народні пісні, а після виконання популярної в ті часи

«Чайки» міг залитися навіть сльозами [Гоголь 1862:20]. Важливою в цьому плані є й та обставина, що в сім'ї Гоголів-Яновських теж говорили рідною українською мовою.

Традиційно вважається, що на комедії Василя Гоголя певний вплив мала драматургія І. Котляревського. Однак не виключено, що свої україномовні п'єси він почав писати раніше, ніж Котляревський (на що, до речі, натякає Пантелеймон Куліш). Поштовхом міг стати «Козак-віршотворець» О. Шаховського. Дбаючи про поповнення репертуару трупи, митець, ясна річ, цікавився всіма драматургічними новинками.

Таким чином, у його поле зору міг потрапити і водевіль Шаховського, який відразу після свого оприлюднення 1812 року обійшов *«всі сцени Московщини і України»* [Антонович 2003:76]. Письменник уже тоді міг познайомитися з текстом твору. Тим більше, що 1817 року «Козак-віршотворець» за участю М. Щепкіна йшов на полтавській сцені.

Все це, звичайно ж, тільки припущення. Незаперечним є той факт, що твори Гоголя-Яновського не друкувалися (як і п'єси більшості тодішніх драматургів), а тому майже всі були втрачені. Достеменно відомо про існування лише двох його комедій – «Собака-вівця» і «Простак» (повна назва – «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені москалем»).

Комедія «Собака-вівця» збереглася тільки частково – в уривках. У «Записках о жизни Николая Васильевича Гоголя» П. Куліш так передає її зміст:

«Солдат, будучи на квартире у крестьянина, увидел, что тот повел на базар продавать овцу. Предварительно условившись, он высылает товарища навстречу крестьянину, чтобы забрать овцу. Между встретившимися происходит такой разговор:

- *Ба, мужичок! Где ты ее нашел?*
- *Кого, вівцю?*
- *Нет, собаку.*
- *Яку собаку?*

– *Нашего капитана. Сегодня сбежала у капитана собака, и вот она где!*

Где ты ее взял? Вот уж обрадуется капитан!

– *Та се, москалю, вівця.*

– *Бог з тобою! Какая вівця?*

– *Та що-бо ти кажеш! А клич же: чи піде вона до тебе?*

Солдат, показывая сено из-под полы, говорит:

– *Цуцу! Цуцу!*

Овца начала рваться от хозяина к солдату. Мужик колеблется. А солдат стал представлять ему такие доводы, что разуверил его окончательно. Мало того: он обвинил его в воровстве, и тот, чтобы только отвязаться, отдал солдату овцу и еще копу гробшей.

– *Будь ласков, служба, – просил он солдата, – не кажи, що вона була у мене. Мабуть, злодій, укравши її, кинув мені в загороду. Я піду додому, та візьму з загороди справжню вже вівцю, та й поведу на торг»* [Николай М. 1856:15-16].

Сюжети для своїх творів В. Гоголь-Яновський запозичував із навколишнього життя, а прообразами персонажів його п'єс були добрі знайомі письменника. У згаданих уже «Записках о жизни Николая Васильевича Гоголя» зазначається, зокрема, що виведені у «Простаку» чоловік і жінка – Роман і Параска – мешкали у домі поміщика Трощинського, були, ймовірно, у нього на утриманні і належали до вищого лакейства. У комедії вони виведені під своїми власними іменами (щоправда, в простому селянському побуті) і «*грали мало що не те ж саме, що траплялось у них в дійсному житті. Трощинський був людиною Катерининської епохи і любив держати при собі блазнів; однак цей Роман був смішний тільки своїм тупоумством, чому колишній міністр юстиції не міг надивуватись. Що ж до дружини Романа, то вона була жінкою досить прудкою і уміла водити чоловіка за ніс. Саме такою вона зображена і в комедії»* [Николай М. 1856:13].

Однак повної тотожності між реальними Параскою і Романом та персонажами п'єси Гоголя-Яновського навряд чи доцільно шукати. Як зазначає В. Шубравський, комізм автора «Простака» сумний. Він змушує співчувати долі багатьох таких Парасок. Взявши шлюб з нікчемою Романом, молода, дотепна, кмітлива жінка занастила своє життя. Можна припустити, що вона підкорилася волі батьків з огляду на те, що Роман належить до «вищого лакейства». *«Такий мотив у водевілі Котляревського зовсім відсутній. У водевілі ж В. Гоголя він становить не тільки найбільш цінний реалістичний штрих, а значною мірою умотивовує поведінку всіх персонажів п'єси. Якби не ця обставина, важко було б зрозуміти і вчинок Параски, і співчутливе ставлення до неї з боку солдата»* [Шубравський 1958:9].

У п'єсі В. Гоголя чітко простежується соціальний мотив, і цим вона вигідно відрізняється від «Москаля-чарівника». У розмові з солдатом Роман, зокрема, жаліється, що в нього не вистачає коштів, аби подушне заплатити: *«Заробить нездужаю; нивки і ліски уже давно розпродав; скот ніпочому; тільки що послідній хліб продати, щоб прокляті сіпаки не обливали на морозі холодною водою. Добре було колись, що продав бузівка, та й расплатився; а тепер і корову з телям продаси – то тільки хіба за половину заплатиш...»* [Гоголь 1862:29].

Уперше опублікований був «Простак» 1862 року в «Основі» Пантелеймоном Кулішем. Останній, як відомо, поцінував його вище за «Москаля-чарівника». Куліш виходив із того, що *«коли Гоголь-батько взяв зміст “Москаля-чарівника” і опрацював його по-своєму, то він учинив так, як роблять рідко справжні талановиті письменники, котрі, переробляючи написані вже п'єси, видаляли помилки їхніх авторів і надавали творові нове життя»* [Гоголь 1862:22]. Перевага «Простака», на думку Куліша, полягає передусім у тому, що змальовані в ньому образи є більш правдивими. А тому «Простак» Гоголя-батька *«в усіх відношеннях*

вище “Москаля-чарівника” і може вважатися першою українською комедією» [Гоголь 1862:23].

У цьому контексті вельми цікавою є думка С. Єфремова, який, жодним чином не ставлячи під сумнів те, що за своїм змістом «Простак» «скидається на “Москаля-чарівника”, все ж зауважує, що можливо, *«ця схожість залежала тільки від спільного джерела, а не од наслідування самого сюжету»*. І тут же додає: *«...Не кажу про вплив манери Котляревського, бо ледві чи можна його одкинути. Комедія Гоголя, безпретенсійний малюнок українського життя, показує, що в авторі загинув чималий художник, який міг би бути не тільки батьком геніального сина, а і власною особою зайняти визначне місце в письменстві» [Єфремов 1911:203].*

Дещо стриманіше відізвався про В. Гоголя-Яновського І. Франко, вважаючи, що в цілому письменник продовжує свою комедію *«традиції старих українських інтермедій»*, хоча *«з погляду на мову, на характеристику осіб і щиро український юмор»* цей твір все ж таки належить *«до кращих явищ в початках нашої нової літератури» [Франко 1957:86].*

У річищі розвитку національної драматургії першої половини ХІХ століття подивився на творчість Гоголя-Яновського історик українського театру Д. Антонович, на думку якого, *«Простака» можна було б «вважати початком серйозної комедії, в якій менше одведено місця співу і танцям»*. Згодом традицію продовжив Квітка-Основ'яненко в обох своїх п'єсах про Шельменка, а також у драмі *«Щира любов» [Антонович 2003:87].*

Слідом за цими комедіями у 20 – 30 роки ХІХ ст. з'являється низка п'єс інших авторів. Зазвичай це були переробки або наслідування *«Наталці Полтавці»*. Хоча були серед них і серйозні твори.

Таким чином, завдяки проростанню в українському суспільстві на початку ХІХ століття паростків національної самосвідомості, а отже, й появи інтересу до своєї культури і рідної мови, народжується нова українська п'єса, що має чимало спільних ознак з сучасною їй європейською драмою. І ця п'єса все впевненіше починає пробивати собі шлях на професійну сцену.

БІБЛІОГРАФІЯ

Антонович 2003 – Антонович Д. Триста років українського театру. 1619 – 1919 та інші праці / Дмитро Антонович. – К. : ВІП, 2003. – 418 с.

Гоголь 1862 – Гоголь В. А. Простак, комедія / Василий Афанасьевич Гоголь // Основа. – 1862. – № 2. – С. 19 – 43.

Єфремов 1911 – Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Український учитель, [1911]. – 466 с.

Николай М. 1856 – Николай М. [П. Кулиш]. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и его собственных писем. В двух томах / П. Кулиш. – С.-Петербург. – 1856. – Т. 1. – 340 с.

Кочубей – Кочубей О. Василь Гоголь: 145 років опісля / Олександр Кочубей // Режим доступу: <http://h.ua/story/43115/>

Рулін 1927 – Рулін П. Котляревський і театр його часу / Петро Рулін // Рання українська драма. – [К.]: Книгоспілка, [1927]. – С. VII – LXXII.

Франко 1957 – Франко І. Про театр і драматургію / Іван Франко. – К. : АН УРСР, 1957. – 240 с.

Шубравський 1958 – Шубравський В. Українська драматургія першої половини ХІХ століття / Василь Шубравський // Українська драматургія першої половини ХІХ століття. Маловідомі п'єси. – К. : Держлітвидав, 1958. – С. 5-28.